

Főbb jellemvonások

a kereszténység történetében a hegyi beszédől az első század végéig.

A történelem az emberiség élete s a valláson alapuló egyháztörténelem annak egyik fontos része. Hiszen az egyeseknek, a társadalomnak, sőt az emberiségnek aligha tesz valami nagyobb szolgálatot; a civilizációt, a kultúrát aligha segítette valami annyira emelkedésében, előrehaladásában, mint éppen a vallás s a valláson alapuló egyházak. A vallás rányomja bélyegét mindenre; művészet és irodalom, hétköznapi munka vagy nagy ünnepély, békességnek ideje vagy háborús korszak, beszédünk és külső magunkviselete, lelkesedésünk vagy lehangoltságunk, a szeretet munkájának gyakorlása vagy mysticizmusba való tévedésünk, egy szóval mindenben; de mindenben ott van a vallás nyoma, ereje, világossága s amennyiben a vallás téves, ott vannak annak tévedései is.

Áll ez az ókor polytheismusára és dualismusára ép úgy, mint a kereszténység monotheismusára; a távol kelet Buddhizmusára, épen mint az aráb földről szétsugárzó mohamedánizmusra; a legerősebb szervezettel, legtöbb és legszebb ceremóniákkal rendelkező római egyházra épen úgy, mint az utolsó názárénusra; a kereszties hadjáratokért lelkesülő IX. Lajos királyra épen úgy, mint az egyházat és vallást lerombolni akaró francia forradalmárookra VII. Gergely; és III. Ince pápákra ép úgy, mint korunk dühöngő szociálistájára vagy a minden régi intézményt lerombolni s a világnak saját agyrémének megfelelő képet és alakot adni akaró fanatikus bolsevistára.

A vallások s így az egyházak a legerősebb vezetői, leghatalmasabb irányítói az emberiségnek. És pedig azért, mert a vallás életsorsunk forrását, a szívet tartja kezében s ezen keresztül kormányozza értelmünket és akaratunkat és azért is, mert a vallás minden időben arra akart és akar nekünk felvilágosítást nyújtani, azt akarta és akarja megfejtetni, ami el van rejtve előlünk s ami éppen rejtelmességénél fogva mindenkit minden időben leginkább érdekel, még azt is, aki sok csalatkozás, sok hányattatás után, reá ült a mindent tagadás, a véglemondás sötét csolnakára. A vallások minden időben a mindenség felett uralkodó *erőt; e világoi*, benne legfőképp az *emberrel és a lelket* akarták megmagyarázni, megfejtetni s a megfejtéseknek megfelelően berendezni az *erkölcsi életet*. Ezen a téren mindig találkozott a vallás a filozófiával, vagy mondjuk, a filozófia a vallással, mert, mivel maga a filozófia is épen a világegyetem megmagyarázását tartotta és tartja feladatának, a tudomány köréből mindig át kell csapjon a vallás terére. Én legalább

nem tudok egyetlen filozófusról sem, aki a vallást s ezzel kapcsolatosan az erkölcsi életet figyelmen kívül tudta volna hagyni elmélkedéseiben, szemlélődéseiben.

A vallás legerősebb irányítónk és vezetőnk, mert ez bensőleg lelki és külsőleg erkölcsi életünket irányítja így a társadalmi rendet, a társadalmi munkálkodást is meghatározza. A vallások között mi a *keresztény vallást* tekintjük legmagasabb nívón állónak, ennek is állunk szolgálatában. Mindenkit legközvetlenebbül a saját családja érdekel. Hol vette a család eredetét, miképp fejlődött, minő beházasodások történtek, minő rokonságok keletkeztek s minő hatással; mik gátolták vagy segítették az előhaladást, minő tradíciók vagy családi elvek érvényesültek és miképp, míg ránk került a sor, hogy képviselői, megtestesítői legyünk egy hosszú, minden viszontagságnak kitett fejlődésnek? Így vagyunk a keresztény vallással is, melynek ma mi vagyunk a képviselői, megtestesítői. Ennek élete kell, hogy minket leginkább érdekeljen. S ha a keresztény vallásra tekintünk, ki merné azt mondani, hogy az ma ugyanaz, mint ami volt az első századokban, avagy hogy még csak a niceai hitvallás is azonos az apostoli credóval? Nagy itt a különbség, soha össze nem egyeztethető az eltérés. A kereszténység szövevényes, teológiája, az apostoli kor 60 éve után, soha többé nem volt a hegyi beszéd végtelenül egyszerű teológiája; sem erkölcsi elvei, a hegyi beszéd tiszta, nyílt erkölcstana. Szóval végtelen nagy a változás az egyszerű forrástól a mai nap kereszténységéig. De hát azt a kérdést vetem fel, hogy lehetett volna-e ez máskép? Ki merem mondani, hogy nem! Nem, mert a kereszténység egy nagy világ minden fajú, különböző vallásu, tudományu és kulturájú népei között vett terjedést, melyek mindenkinek meg volt a maga sajátága, lelki állapota, a vallással szemben támasztott kívánalma, igénye; különböző volt a légkör, melyben éltek, a művészet, melynek hódoltak, az ambíciók, melyek ösztönözték s az eszmék, melyeknek megvalósítására törekedtek és a képzeletvilág, melyben lelkek gyönyörködtek, melytől megválni nem akartak. Mindezek nagy mértékben befolyásolták minden időben a keresztény vallást; vagy jótékonyan, vagy rombolólag hatottak arra.

Epen ezért a kereszténység fejlődésének története egyik legfontosabb tárgya a vizsgálódásnak, kezdve a reformációval, le egészen napjainkig. Kezdve a humanizmus bajnokaival, tovább Luther, Zwingli, Szervét, Dávid Ferencen át, le egészen a híres Baur, Harnack és Hatchig. És csodálatosképen mindenkinek az irata amellet tanuskodik, hogy a kereszténység életirányát teljesen a három első század határozta meg s ma már a vizsgálódás arra fektet nagy súlyt, hogy a kereszténység három első századában létezett világviszonyokat tárja fel előttünk. S

én is tulajdonképpen, amikor arra vállalkoztam, hogy a kereszténység ős századaiból — ez alkalommal az első századból — néhány jellemvonást felsoroljak, épen azt akarom kimutatni, hogy abban az időben a kereszténység — úgy szólva — szükségszerűen vett oly irányt, mint aminőt vett. Az mindegy aztán, hogy mi ez irányban a tényleges alaptól téves eltérést, rombolást láttunk. De viszont a tapasztalt eredmények nem mentenek fel minket ama lelkiismereti kötelezettség alól, hogy az igaz alaphoz visszatérni minden erőnkkel igyekezzünk s a kereszténységnek oly irányt adni törekedjünk, mely legközelebb vezet vissza annak magasztos eszméjéhez. Legnagyobb valószínűséggel nem olyat mondok, amit többen vagy kevesebben, itt vagy ott tőlem ne hallottak volna, de most fejlettebb értelemmel, megállapodottabb gondolkozással, több és áttekintőbb tanulmánnyal, sőt mondjuk élettapasztalattal, inkább figyelmenre méltatnak és tanulságukra fordítanak — ezt az élet is parancsolja — mint akkor, amikor előírt szabályok kötelezték a *hallgatásra*, nem mondom, hogy épen a *meghallgatásra* is.

Mielőtt Jézusnak magasztos képe megjelenne a hegyen s mielőtt elhangzanék ajkairól *a hegyi beszéd*, mellyel első ízben született meg a kereszténység, kénytelenek vagyunk a kép háttérét megrajzolni, vagyis azokat a környezeteket kialakítani, melyekbe ő és eszméi beállottak. E környezetben három tényező domborodik ki: *Kelet* képzeleti erejével, *a görög* tudományával, művészetével és mysticizmusával és *Róma* örökké uralkodni törekvésével és az uralkodásnak erőszakolásával.

Pál apostol azt mondja, hogy a kereszténység épen akkor jelent meg, mikor az idő teljessége eljött. Classicus kifejezés ez, de hogy miért volt épen akkor az időnek beteljesülése, azt ő nem mondja meg; ránk bízva, hogy megállapítsuk. Mindenesetre hangsúlyozva van e szavakban az az igazság, hogy mikor bizonyos vallásos nézet az isteni céllal megegyezik, akkor az összes történelmi viszonyok úgy alakulnak, hogy ama nézet megvalósulására okot és feltételt szolgáltatassanak. És tényleg, ha a történelmi eseményeket vizsgáljuk, alig tudjuk kellőképp megbecsülni az isteni bölcseséget, mely egyes idő- és korszakok viszonyait úgy vezette, hogy azok közt az evangelium mindig egy-egy láncszeme lett egy általános vallásos kifejlődésnek. Csak ha megjegyezzük az eseményeket, akkor tudjuk csodálni az örök bölcsesség útját, mely úgy szabályoz embert és dolgokat, hogy valamely igaz esemény mindig épen a maga idejében következék be.

A kicsiny Galilea, hol Jézus a napot megpillantotta, az úgynevezett „lakott földnek“, egy az egész emberiség felett uralkodni akaró birodalomnak, a rómainak, távol keleti, lenézett része volt. A római birodalom a Földközi tenger mellett az Atlanti tengerig terjedt, fel

északra Európa közepéig, délen Afrika pusztaságáig és keleten a Tigris és Eufratus széléig, hol érintkezett nemcsak a legrégebb civilizációval, hanem keletnek csodaországáival is, milyenek tekintették a kincsekben gazdag Indiát, honnan hegyeken és pusztákon keresztül tevék szállították a római inyenceknek a válogatott kincseket. N. Sándor műve, a macedon birodalom, mely meghódította volt keletet s mely görög és keleti vegyüleből megteremtette a *hellenizmust*, maga is csak része lett már a nagy római birodalomnak. Róma egységesítésre törekedett az egész vonalon; Görögország és kelet már közel voltak a teljes egységhez, a görög és római pedig rokonságban, de az egységesítés nagy munkája és eszközeinek megválasztása mégis nagy meggondolást igényeltek. Azonban amint későbbi időből tudjuk, mégsem juthatott Róma oda, hogy megszilárdítsa, állandóvá tegye politikai uralmát. Egy oly komplikált birodalom jött létre, melyet inkább lehetett *világvegyülebének*, mint bármi egyébnek nevezni. Tagadhatatlanul egy megmérhetetlen birodalom politikai egységét csak bizonyos ideig is fenntartani: a leghatósabb eszközökhöz kellett nyúlni. Ezek voltak a jó *közlekedési utak*, melyeken minden kincs Róma felé közeledett s melyeken a légiók eljuthattak a legtávolabbi határszélekre is, hogy vasgyűrűként övezzék körül a birodalmat; a *katonaság*, mely vitte és hozta a civilizációt s azonkívül, hogy saját nyelvét mindenki szabadon használhatta, szükség volt *egy hivatalos nyelvnek* az ismeretére, mely által az értelmi egységet vélték megteremteni és végül a *római törvények* ismeretére, amelyekre Róma mindig büszke volt. A kultúra egységesítését a görög szolgálta, a művelt osztály nyelve a görög lett. A görög nép közbül élt kelet és nyugat közt; ő volt a közvetítő a birodalom nyugoti része, valamint a már vele többé-kevésbé egységesített kelet között. Görögország csodálatos értelmi ereje, bölcsészete, mythológiája és nyelve e nagy birodalomban az emberiség közkincsévé vált.

Hosszas forrongások után nyugalmat élvezett a római birodalom egész Caesar, sőt Augustus idejéig. Egységesítési politikája még sem sikerült, mert míg e politika egyfelől kozmopolitává tette Rómát, addig határozottan kidomborította azt az ellentétet, mely létezett a római szellemnek hódoló nyugat és a görög szellemet már elfogadott kelet között. Észrevehetőkké váltak a különböző típusok; nyugaton az *italiai* és *kelta* Gallia, Hispania és Britanniával; Észak-Afrikában a *pun* és keleten a *görög* típusok a syriaiak és egyiptomiakkal. Ennek a nagy birodalomnak Róma tulajdonképen nem annyira fővárosa, mint inkább *ura* volt, úgy hogy Schubert szerint az egész birodalmat egy *város birodalomnak* lehetett nevezni. Róma, a római nép, de legtöbbször a légiók választották az uralkodókat s így a római polgárok hamar ahhoz szok-

tak, hogy ők világfeletti uralkodásra és uralkodók tételére vannak hivatva. A különböző tartományoknak, fajoknak különböző érdekeik voltak, úgy, hogy mikor látjuk az egységfelé való törekvést, ugyanakkor szemünkbe tűnik az érdekeken nyugvó széthúzás is, ami azt is megmagyarázza, hogy a keresztényeket miért érte annyi üldözés, miért volt az egyházban annyi vitatkozás és versengés mindaddig, míg az állami és egyházi hatalom Nagy Konstantinnal nem került egyetlen ember kezébe.

Ami a vallás állapotát illeti, e tekintetben is, egyfelől az egységesítésre törekvést, másfelől széthúzást tapasztalunk, sőt úgy jő nekünk, mintha itt a polytheismus és monotheismus küzdelemre keltek volna egymással. Minden kis nemzetnél a vallás és állam fogalma elválaszthatatlan volt, mindeniknek meg voltak a saját isteneik és kultuszaik. Ahol Róma győzött, onnan az istenek Rómába kerültek, némelyek még a Pantheonba is, de viszont a legyőzött tartományokba is bevonult a légiók élén a római sas, a római főistennek, Jupiternek symboluma. Ez azt eredményezte, hogy a mily vegyülék volt a birodalom, ép oly vegyülék lett a vallás is, kitanulhatatlan, változatos polyphthismus az egész. De Róma a vallásokat is synkrealni akarta. A sok Isten fölé oda helyezte a császárok szellemének imádását; ez foglalta el az imádásban az első és legfőbb helyet. A császár az *állam egységét* képviselte; aki tehát az ő szellemét imádta, az tulajdonképen az egyetlen *egyet*, az egységesített államot imádta. S ezzel valójában monotheismusra törekedtek. Akik tiltakoztak a császárok imádása ellen, azoknak szomorú lett a sorsa. Megkezdődött a harc, mely nem nevezhető másnak, mint a polytheismus és monotheismus küzdelmének.

A politikai egységesítésre törekvés mellett a vallások ily irányu egységesítési célja azt a természetes sóvárgást hozta létre valamint az egyesekben, úgy a fajokban, a tömegben is, hogy várják egy oly valásnak eljövetelét, mely egységbe von minden mást, letöri, beolvasztja magát a rómaid és földi uralkodó helyett, menneit ad az emberiségnek. E sóvárgás készítette elő leginkább a keresztényvallás útját.

Mindaz azonban, melyeket mondtunk, az államnak és vallásnak politikai oldalaira vonatkozik. Voltak más hatékony erők is, melyek nemcsak a kereszténység elfogadására, de annak épen fejlesztésére és egy *egységes közönséges egyháznak* a kialakulására is közreműködtek. S e tekintetben különösen azokat a gondolatokat, azokat az eszméket kell figyelembe vennünk, melyeket abban a korban az emberek általában a valásról maguknak alkottak. Egyes jelesekre és a bölcsészetre kell gondolnunk; arra a görög bölcsészetre, mely a római uralom alatt, nyugat befolyására már nem rendszerek kidolgozójává, hanem népiessé lett; nem annyira szemlélődő, mint inkább gyakorlati és vallásos irányt köve-

tett. A vezető bölcsészek gondolata a monotheismus és moralizálás felé hajlott s e gondolatok leszálltak a néphez; a nép szívéhez férkőztek és ott tisztítólag hatottak. Erősítették az irányt a monotheismus felé; az emberre, mint erkölcsi lényre irányították a figyelmet; az erkölcsi magasság felé törekvésben az *egyénre* hivatkoztak, ösztönözték a népet tisztaságra és istenes életre, tanították erkölcsi és vallásos elvekre. Egy Senecának gondolatai csaknem keresztényi gondolatok. Epictetus mondása: „ha jó akarsz lenni, légy bizonyos először arról, hogy te rossz vagy“, bármely vallás-erkölcsi irányzatnak jelmondata lehet. És a nép, mely az erkölcsi életben csak lealjasodást, a cultuszban léleknélküliséget, ürességet látott, mely a zavaros világból tisztább körbe vágyott s melynek növelte önérzetét, öntudatát az, hogy ő, mint *egyén* is valami, vágyó lélekkel ragadta magához, zárta keblébe a bölcsészek kiváló, nemesítő gondolatait. Készült, várt valami jobb időre!

De kelet katonáival, kik talán a Rajna vagy a Duna partjain állottak; kelet népével, kik elhozták kincseiket a mindent elnyelő Rómába, eljöttek keletnek tündérmeséi is. Eljöttek a fantasztikus tündérmesék, melyek képzeletet felcsigázva, lelket bódítva szóltak a világ és istenek származásáról, egy fenséges más világról, hol él a lélek és van jövő élet, hol lesz jutalom és büntetés. E mesék foglyul ejtik a sziveket és fejeket s viszik, viszik a gondolkozást egy új, egy szebb, eddig még csak nem is képzelt világba. S minél többször hallják e meséket, azok tárgyai — világ, Isten, lélek, jövő élet, jutalom, büntetés — annál inkább vésődnek a lelkekbe.

Igy készült az Úrnak útja, így közelgett az időnek teljessége a pogányok között Augusztus császár idejére.

A pogányok közt — azt mondám — mert a sok nemzet közt volt egy, mely minden mást pogánynak nevezett, csak magát tartotta kiválasztott *szent-népnek*, mely akkor is olyan volt, mint ma: ügyes, alkalmazkodó, törtető, büszke, meghunyászkodó, született kereskedő, de mindig kiváltságolt, zárkózott nép; volt egy nemzet, jóformán szétszórtan a nagy világban s mégis egységben a hagyományaiban és törvényeiben, büszke származására és képzelt kiváltságára, amely előtt mi is, még ma is csak *goyim* vagyunk. S ez a *zsidó nép*, nagyobb tömegben, egy országban — Palesztinában. Ennek életébe is be kell pillantanunk röviden, hogy megérthessük *az idők teljességét*.

A *monotheismus*, mely felé most népek milliói vágytak jóval a római birodalom megnövekedése előtt, készen volt a *zsidó-népnél*. Meghatározta ezt Mózes a törvényben. Szellemesítették a próféták úgy, hogy ezek tanításaiban már sok van, ami teljesen egybehangzó a ker. szellemmel. A fogságok megviselték Izraelt, de ha mindenét elvették is,

nem tudták elvenni hitét, vallását és kizárólagos Istenét. Szétszóródtak a világ minden tájára, Alexandria lakosságát egyharmad részben ők alkották, ott voltak Antiachiában, Rómában a Tiber mellett, Kis Ázsiában, Görögországban s minden fontosabb városban. Elzárkozottsága miatt a zsidó volt az egyetlen nép, mely ellenállt a hellenizmusnak; hű maradt vallásához és felette kiváló vallásos történetéhez; gyűjtögette össze vallásos történetét és szent könyvbe foglalva, terjesztette azt a hívők között, megtalálva az útat arra, hogy egy népnek szent tapasztalatait, tudományát és tiszteletreméltó hagyományait elküldhesse a római birodalom minden részébe. Az alexandriai bölcsészeti irány a zsidókat sem hagyta egészen érintetlenül, mint mutatja ezt Philo esete. De még itt, a tudomány tereén is, a *zsidó, zsidónak* maradt. Nincs semmi a bölcsészeknél, vagy a tudományban, Philo szerint, ami már meg nem mondatott Mózes által. A mely tudománnyal a nagy bölcsek dicsekedhettek, amikor Hesiod és Homér, Heraklitus és Plato mondtak, azok csak noviciusi mondások, hiszen azok mind meg voltak már régen a szentiratokban vagy a hagyományokban. S amikor a sok okos ember kereste a szentiratokban és nem találta meg, amit tanított, Philo készen volt a felelettel: csak nem értik a szentírásokat — mondá — csak nem tudják, hogy a szentiratokat *allegoriailag* is lehet és kell magyarázni. Ime a zsidó, még a tudományban is büszke zsidó maradt, az elsőséget magának követelő s mintsem, hogy feladja álláspontját, elismerje másnak az igazát, kész átmenni a szentiratok allegorikai magyarázatába is. Megtanulja az ellenség fegyverét s azzal igyekszik azt megverni. Így van ez ma is. Az allegorizálással elkövetkezett majd a ker. egyháznak nagy átka.

A sanyarú fogságokban kifejezett a zsidó nép közt a *messiási eszme*. S a Krisztus előtti 3., 4. században, vagy még inkább a Makkabeusok korában ez eszme igen megerősödött; a római elnyomás még fokozta egy jobb idő mielőbbi eljövetele és a szabadulás iránti vágyat és reménységet. Ezt hirdették Jeruzsálemben a szent templomban és a diasporakon a synagogákban és más nemzetek fiai is átvették vágyukat, reménységüket s lettek proselitákká. Miért is ne, mikor a népnek ígéretekre volt szüksége, a zsidó pedig nagyokat, *mindent* ígért: a múltnak szépségét, dicsőségét és a jövőnek összes reményét s Tacitus szerint közismert mondás lett, hogy a régi szentkönyvek tisztán mondják, hogy *feltámad* kelet, Judeából kiindulva és legyőzi az egész világot. Most már ha azt vesszük még figyelembe, hogy a farizeusok vallásos szertartása, vallási és morális kívánalma olyan volt, melytől a legtöbben szabadulni szerettek volna, el kell ismernünk, hogy zsidóországban is elkövetkezett az időnek teljessége.

És ekkor, és itt, a kicsiny Palestinában elő áll egy ember, kiben

nagy rokonszenv él nemzete iránt; aki tanulmányozta a szent könyveket, ismeri a nemzeti hősokeket, könyv nélkül tudja a törvényt, prófétákat és zsoltárokat, az elfáradt világban egy ember, Jézus áll elő és elhangzik a szó: „jőjjetek én hozzám, akik megfáradtatok és megterhelettek és én megnyugosztalak titeket.“ Egy ember, Jézus megy a hegyre nagy sokaságtól kísérve és elmondja rövid, de tartalmas beszédét, amelylyel letette a kereszténység alapját, alapeszméit.

A hegyi beszédből megismerjük Jézus egész egyéniségét. Gyorsan, élénken beszél, mint szokott egy ifjú, kezdő próféta. Most nyugodtan moralizál, megleli tárgyához a természeti képeket, de hirtelen szenvedélybe csap át és fennhéjázó meggyőződésű lesz; most hévvel hiszen, bizalomban ragyog, majd gyöngédségben és költői szépségekben csillog, mintha friss, új kijelentéseket venne és hallatna, úgy, hogy elmondhatjuk: méltósággal tanít vala és a hallgatónak más szava nem lehet, mint ez: „Soha ember így nem beszélt“. Mindezek a jellemvonások határozottan kidomborodnak a hegyi beszéd szigorúságában, éles átmeneteiben, különös és megnyerő kellemességeiben, a ragyogó képzeletben, a vallásos bizalom tökéletes kifejezéseiben annyira, hogy a hegyi beszéd kezdettől végig teljesen unicum a maga szerkezetében, kifejezéseiben és hangjában.

A zsidó messiási gondolat itt még nem érintette az ifju prófétát.

A hegyi beszéd, akár egyszerre mondotta azt Jézus, akár koronkint s összegyűjtögetve, mint egészet írták le, egyszerű, világos és tiszta; előítélet vagy előre kialakított állásfoglalás nélkül olvasva, nem ad okot félreértésre. Nem sok benne a teologia; csaknem kilenczted része erkölcsant tartalmaz. Isten létezésének vagy lénye meghatározásának kérdéseivel nem foglalkozik. Feltételezi, hogy Isten létét mindenki elismeri, amint-hogy fajáról mást fel nem is tételezhetett. De az Isten fogalmának az eddigi zsidó felfogás helyett egy szebb, magasztosabb, közvetlenebb és az ember és Isten közötti viszonyt megállapító alakját adja, mikor (Máté V. 16.) először nevezi Istent *atyának* e szavakban: „és dicsőítsétek a ti mennyei Atyátokat.“ Szemben az ó-szövetségi álláspottal, az atyát lehet *látni*, de hogy hol és miben? azt Jézus a hegyi beszédben nem fejti ki, csak azt mondja meg, hogy kik láthatják őt meg. Az atyának van országa, a *mennyek* országa, vagy Isten országa, (Mát. VI. 12) melynek tagjai a békességre igyekezők, akik *Isten fiainak* mondatnak. Az emberek tehát Isten fiai s az ember életének *célja*, hogy *tökéletes* legyen, mint az atya. A földön van szenvedés, de csak az igazságért viselt szenvedés az, mely *jutalmat* nyer a mennyekben. Tehát Jézus szerint meg lesz a *jutalom* és meg lesz a *büntetés* érdemeink szerint. A jutalmat azonban nem a hit biztosítja, noha feltétlen hitet követel az isteni gond-

viselésben, hanem tisztán a *cselekedet*. Az ember egész értékét — Jézus szerint — a *cselekedetek* határozzák meg és pedig azok a cselekedetek, melyek az Atyának dicsőségére szolgálnak, mert csak az ilyenek méltók az Isten fiaihoz s csak az ilyenek készítik meg az útat az Isten országába és ott a jutalmat az illetők számára. „Nem minden, aki azt mondja: uram, uram! megyen be a mennyek országába, hanem aki cselekszi az én mennyei Atyám akaratát.“ (Máté VII. 21.) *Moralis individumnak* tekintti az embert s erkölcsi elvei nagy részben az egyénhez szólanak; mivel azonban az egyén a társadalomban él, nem feledkezik meg az egyénnek a társadalommal szembeni cselekedeteiről és az Istenhez való viszonyáról sem. Az egyén fő erkölcsi elve: „úgy fényljék a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák a ti jó cselekedeteiteket és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat“. (Mát. V. 16.), míg a társadalomra vonatkozó elv ebben határozódik meg: „amit akartok, hogy az emberek ti veletek cselekedjenek, mirdazt, ti is úgy cselekedjétek azokkal“. (Mát. VII. 12.) Súlyosbítja az elvet ez: „Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnék és imádkozzatok azokért, akik titeket háborgatnak és kergetnek titeket.“ (Mát. V. 44) és tovább ez: „ha meg nem bocsátjátok az embereknek az ő vétkeiket, a ti mennyei Atyátok sem bocsátja meg a ti vétkeiteket. (Mát. VI. 15). Isten iránt való kötelességünk: a feltétlen hit és bizalom. *Kicsinyhitűeknek* lennünk nem szabad; cselekednünk kell az Atya akaratát és mindent az Istennek dicsőségére; hozzá imádkoznunk kell, de nem szabad őt bőbeszédűségünkkel zaklatnunk, mint teszik a pogányok, hiszen ő úgy is tud mindent; e helyen Jézusból is kitör a zsidó, mikor a pogányt szembe állítja a szidóval.

Nem foglalkozom tovább a hegyi beszéddel; meglehetősen ismerős az minden részletében mindnyájunk előtt. A magam részéről csak azt akarom kiemelni, hogy azt a beszédet, mely úgyszólván az egész kereszténységnek alapköve, csak oly egyszerű, tiszta, világos, félreérthetetlen és rövid teologia jellemzi, mely méltán képezheti szilárd alapját az általános vallásnak; a hegyi beszédben lefektetett erkölcsi elvek pedig oly célt tűznek az ember elé, melyek mindnyájunk erkölcsi életének eszményei lehetnek s melyeknek a megvalósítására még csak törekvésünk is a feltétlen tökéletesedést eredményezi. Látszik, érzik a hegyi beszéd eszméin, hogy zsidó talajból származtak, de már abból a talajból, melyben a monotheismus nemcsak kidomborodott, hanem át is szellemült s hol személyválogatás nélkül minden ember Isten képét viseli, Isten fia lehet — nincs szolga vagy úr, mint a pogányoknál — s birva mint egyén önmagában az értékeket, egyéni jutalma el nem marad, egyénileg emelkedhetik annyival inkább, mert nem a földi kincs

gyűjtése és birása, mely annyi válaszfalat emel az emberek közé, hanem kizárólag a lelki kincsek megszerzése a fő, amit mindenki megtehet. Micsoda gondolatok ezek egy általános erkölcsi élet kialakulására?!

Mindenfelé zür-zavar, romlottság, bizonytalanság, általános vágyakozás, sőt sóvárgás, mert nincs rosszabb, mint a bizonytalanság s ime akkor a lenézett, megvetett zsidóságnál az időnek teljességében a názárethi ács egyszerű fia oly alapot tesz le, melyre fel lehet építeni az *általános vallási és erkölcsi életet*, a közel és távol jövőnek minden civilizációját és kulturáját, szóval egy boldog emberi életnek minden épületét.

De ha minden így maradna!?... Az élet azonban azt tanítja, hogy bármily tiszta is a forrás, a víz tovább futásában zavarossá lesz, vagy a mint még mondani szokták, minden jó elromlik az emberek kezei között; így történt jó részt a hegyi beszéd általános nagy elveivel, igazságaival is. Az ifjú próféta, a názárethi Jézus is, aki nem régen, megkisértése alkalmával, minden hatalmat, kincset magától elűtasított, aki imádásra méltónak egyedül a „te Uradat, Istenedet“ találta, nemsokára belekerült az életforgatagába és senki se tudta őt többé megmenteni attól, hogy benne még kortársai is valami mást sejtсенek, lássanak, mint a mi ő tényleg volt. Belekerült a messiási és krisztusi eszmeforgalomba és pedig annyira, hogy nem sok idő múlva Jézus, az egyszerű ács-mester fia, a lelkes ifjú próféta eltűnik, hogy minden ő dolgát, világtörténelmi szereplését, örök időkre való befolyását átvegye a messiás és Krisztus.

Messiás és Krisztus! Két szó, szószerinti egy jelentéssel, mert egyik szó szószerinti fordítása a másiknak. S mégis, míg az első a kicsiny Palestina szenvedélyes, csaknem megsemmisítésre ítélt népének rendíthetetlen reménységét és tüzes hazafiságát juttatja eszünkbe, addig a másik egy oly szellemi birodalomnak a képviselője gyanánt áll a világ előtt, mely a hitre és tiszteletre támaszkodva, hatalmas, gazdag, változatos és büszke civilizációra hivatkozhatik mint saját művére, még azt sem mondva meg, hogy munkáját már bevégezte-e, vagy hogy meddig fogja azt még vinni, vezetni? A két szó jelentősége közt a nagy különbség akkor állt elő, mikor a messiás fogalom átköltözött a sémi talajból a görögre.

Mit jelentett a zsidóknál a messiás? Fölösleges ennek magyarázására hosszasan kiterjeszkednem. Már fennebb jeleztem, hogy a fogságok, a sanyaru szenvedések, az átérzett igazságtalanság érlelték meg a zsidó nép kebelében azt a hitet, hogy jönni kell egy *szabadítónak*, aki visszaállítja majd zsidóország fénykorát s *igazságosan* fog uralkodni. Ézsaiás és Mikeás voltak a próféták, kik a babyloni fogság

alatt mintegy lelkébe öntötték a sanyargatott népnek a szabadító eljövételének eszméjét. De ez eszmének kikristályosodása Dániel idejére esik, aki látomásait így adja át a népnek: „látám éjszakai látásokban, és ime az égnek felhőiben, mint valami emberfia jöve és ada néki hatalmat, dicsőséget és országot és minden nép, nemzet és nyelv néki szolgálja és az ő hatalma örökkévaló hatalom, amely el nem mulik és az ő országa meg nem rontatik... Az ország pedig és a hatalom és az egész ég alatt levő országok nagysága átadatik a magasságos egek szentei népének, az ő országa örökkévaló ország és minden hatalmaság neki szolgál és engedelmeskedik.” (Dan. VII. 13, 14, 27.) Valószínűleg e szavak voltak legnagyobb biztató erővel a zsidóságra, ezek alakították ki előtte a Messiásnak képét. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a messiási eszme semmi tekintetben sem *vallásos*, hanem egyszerűen *hazafias*. Éppen így a zsidónép fogalma is a messiásról nem a vallással, hanem a hazafisággal volt összekötve.

Egészen természetesnek találhatjuk, hogy a próféták szavai, biztatásai és rajzai után nemcsak kialakult, hanem meg is erősödött a messiási fogalom és várakozás. Annyi sanyaruság, megaláztatás után, a mennyit a kiválasztott, a mindenek felett uralkodó nemzeti istenében bízó nép elviselt, tárt kebellet fogadott be minden oly eszmét, mely Jahvé igazságát az ők javukra megmutatja, elhozza. A zsidó nép élete első szétzórásának idejétől (600 év K. e.) három csatornán folyik. Egyiptomban, hol azzá a csendes szemlélődő folyamává alakult, melyet új platonizmusnak nevezünk; keleten Babylonban, ahol a folyam tulajdonképpen elvesz a mocsarakban, hol magába veszi azokat a gyomokat és azokat a ritka és feltűnő illatu virágokat, melyek később a Talmudban öltöttek testet; végül a kicsiny Judeában, ahol a nép növekedett és élte a saját független, élénk fantastikus életét. Ez utóbbinak élete a három utolsó században állandó küzdelem volt. Mikor Antonius s később Augustus uralma alá kerültek, mikor az idumeai Herodes kegyetlenkedett feletük: ugyancsak erős lett bennük a messiásban való hit és ugyancsak várták megjelenését.

A názárethi Jézus ekkor jelent meg, megelőzve ker. János által, mert hogy Ilyés megjelenik a messiás előtt, az irva volt. Jézus azonban mint említettem, semmi kezében levő hatalomról nem beszélt a hegyi beszédben. Munkálkodását megkezdette, tanított, gyógyított, utazott és vigasztalt. A nép nem tudta megmagyarázni, hogy minő erőnél fogva tudja megmozgatni a tömegek lelkét, lecsendesíteni a háborgó tengert, miféle hatalom lakozik benne, mely megfékezi az ördögöt, eloszlatja a bánatot, felemeli a kétségbeesettet, gyógyít egyszerű érintéssel. Ezek, ezek voltak azok, melyek meghatották a tömeget, munkál-

tak lelken s erővel elakarták Jézust ragadni, hogy őt *királylyá* tegyék. Nem vallásos tanításai, nem magasztos erkölcsi elvei, hanem említett tettei kezdték kiemelni Jézust Izrael fiai közül. Eddig megelégedett az ember fia és Isten fia névvel, de most, mikor kezdték őt messiásnak tekinteni, maga Jézus is gondolkodóba esett. Ekkor már gondolatai is mintegy átalakulnak, a tanítványok pedig egyes elbeszéléseikben Jézusra mint messiásra hivatkoznak, hogy elhíhetők legyenek elbeszéléseik. Ő kész volt elfogadni a messiás nevet, de már munkálkodásának utolsó felében. Majd következett az a szomorú vég, melyen a hit szerint, nem szabadott a messiásnak átmenni. De bekövetkezett. A golgotai esemény után, csak az apostolok korában beszélnek aztán róla úgy, mint aki a lelkek messiása volt és lett. Röviden elmondva, így változott át a messiási eszme fogalma. Lett abból egy szent emlék, egy eszményi igazság! Jézus közvetlen tanítványai, az apostolok kezéből, az evangelium hirdetésének legnagyobb terhe rövid idő múlva a lángeszű és erős akaratú Pál kezébe került, ki főképp a pogányok közt működött. A messiási eszme a zsidó talajról átment görögre s itt nem elégedtek meg az-
 zal, hogy Jézus messiás, Krisztus lett, hanem e földön a Krisztus képe, fogalma is egészen átváltozott. Pálnak legtöbb része van ebben; előtte a Krisztus már nemcsak egy személy volt, hanem az *Istennek ereje és bölcsessége*. Ez új fogalmat aztán a későbbi kor tovább bővítette, míg elérte a keresztény világ, hogy egy nemzeti remény egy oly személlyé változott át, — lévén alapjában felvéve csak bizonyos eszme, eszmény — melyre csaknem kétezer év óta az emberiség úgy néz, mint szellemi, lelki főnökére, kinek neve symboluma annak, a mi végtelen és isteni, sőt kinek neve magának a végetlennek a neve.

De az átalakulás még tovább folytatódott. Jézus a hegyi beszéd egyszerű, lelkes ifju prófétája tehát zsidó messiás lett. Nem az ő számítása, nem akarata, hanem a körülmények, a zsidó követőknek akarata szerint. A görög talajon Krisztussá lett, de ekkor már megváltozott a messiási fogalom tartalma is. Többé már nem Izraelnek, hanem a lelkeknek lett szabadítója. S ezt is a körülmények, a nép vágyakozása, sóvárgásának teljesítése követelte. Majd, de még mindig az első században ez eszme, e fogalom bővült, míg egészen eszménnyé változott. Ebben már Pál apostol felfogása, képzelete érvényesült.

Nem válhatunk azért meg az első századtól, míg rá nem mutatunk Pál apostol gondolkozásmódjára is; annak a Pál apostolnak, aki legtöbbet tett arra, hogy Jézusból ne a zsidó messiás, ne a keresztény világnak egyszerű Krisztusa, azaz szellemi és lelki szabadítója, hanem egy oly Krisztusa alakuljon ki, aki szellemi, eszményi lény; aki mint szellem, eszményi alak áll ma is az emberiség előtt.

Ha igaz az, hogy a világon minden politikai vagy társadalmi, sőt vallásos forradalom rendszeren egy embernek életéhez, jelleméhez és munkálkodásához van kötve, akkor az is igaz, hogy a szellemi és erkölcsi mozgalmak tovább vezetését is rendszeren csak oly egyének végezhetik, akik erős meggyőződéssel, égő temperamentummal, de egyuttal szenvedély nélküli szónoki erővel rendelkeznek. Jézus után a kereszténység történetében legkiválóbb ilyen alak *Pál* apostol volt; ki az említett tulajdonságok mellett rendelkezett még szervező ügyességgel, tapasztalattal és élénk vallásos képzelő tehetséggel is. Pál az első kereszténység lángelméje és élőhatalma volt, annyira, hogy nem csodálkozhatunk, ha még Comte is Jézus életét csak egy szép legendának tartva, a kereszténység megalapítójának Pált tekintette; maga Hatch pedig egyenesen azt állítja, hogy Pállal a kereszténység *másodszor született meg*.

Pál érdemeit senkivel szemben nem kívánjuk vitatni, de azt már határozottan állítjuk, hogy Jézusban oly személyiség és tulajdonság nyilatkozott meg, mely fölülmulthatatlan. Az ő személyi ereje és hatalma mások felett, és rövid idő alatt elért történelmi jelentősége, főképp pedig az a fenséges fogalma, mellyel a tisztán erkölcsi igazságokat és a vallást nem elvont elveknek, hanem *magának az életnek* tekintette, csodálatosak, s ha hozzávesszük ehez még azt, hogy Jézus maga is későbbi idejében nyíltan vallotta azt a meggyőződést, hogy ő valóban a zsidó messiás: akkor el kell ismernünk, hogy a kereszténység érdekében bármi történt is később, bármily geniek állottak is elő, más alapot senki nem vehetett, mint amelyet vetett Jézus. Sem Pál, sem senki fölül *nem mulhatta* őt abban a tiszta munkájában, mely új vallást, új civilizációt adott a világnak.

Azonban Pálnak érdemeit is elismerjük. Megtérése történetét mindenki ismeri. Azt is tudjuk, hogy megtérése nagy befolyással volt István halála. István képzetebb, műveltebb, sőt görög tudományos befolyás alatt nevelkedvén, tudományosabb volt, mint a többi apostolok s ő, Pál, a rabbinisztikus iskola növendéke, a fanatikus zsidó, a törvény szigorú őre, elnézte, sőt elősegítette István megköveztetését. Az ártatlannak kiontott vére, a lelki erő, mellyel István a megköveztetését viselte, egy állandóan kísértő kép volt Pál előtt; ezért nevezi ő magát „*a bűnösök legnagyobbikának*”. Valószínűleg e képtől akart szabadulni, mikor látomása támadt a Damaskusi úton?!..

Mikor Pál az Antiochiai gyülekezet élére állott, tényleg megkezdődött a kereszténység második születése. A kereszténység itt küzdeni kezdett a judaismus ellen, hogy felvegye az *universalis* irányzatot. Pált téritői utazásai, az oszlop apostolokkal történt tárgyalásai, szóval tapasztalatai arról győzték meg, hogy a judaismus szűk köréből ki kell a keresztény vallást emelni s az *egyetemesség* magaslatára helyezni. S ezt ő nemcsak előkészítette, hanem meg is tette. De mikor ezt tette,

oly eszméket volt kénytelen felvenni, melyek eddig egyfelől ismeretnek voltak, másfelől korának gondolkozása irányához simultak. Beteljesült rajta is az az örök igazság, hogy bárki is, ha valamit elérni, megvalósítani akar, okvetlen figyelembe kell vegye korának szellemi mozgalmait, vágyait, kívánalmait s ezeknek igyekezzék oly irányt adni, mely a magasabb célnak is megfelel, különben bármi buzgó munkával is célt el nem ér. Pál apostol is figyelembe vette ezeket, de volt ereje arra is, hogy a különböző szellemi irányokat is a kereszténység javára kihasználja.

Amaz időre, mely Jézus halála és István megköveztetése közé esik, körülbelül 6—8 év, a keresztények között megerősödött az a hit, hogy Jézus tényleg feltámadott s megjelent testileg a tanítványok között. Megerősödött az a hit is, hogy ő a valóságos messiás és amint szemmel láthatólag ment mennybe, ép úgy szemmel láthatólag fog eljöni, hogy messiási birodalmát megalapítsa. Szóval a kicsiny sereg még mindig hitt a prófécia teljesülésében s ez közöttük *egységet* teremtett. Míg ez az eszme élt, mivel ez csak a zsidó-keresztényeké volt, addig a kereszténység a judaismus köréből nem szabadulhatott ki. De ki kellett azt onnan szabadítani. Ez volt a Pál célja és törekvése. Ő a meglevő messiási hitet ragadta meg s elismeri, állítja és pedig erősen hangsúlyozva, hogy Jézus tényleg feltámadott. S ő, aki Jézust soha sem látta testben, tovább megy állításában és azt mondja, hogy Jézus él megdicsőült állapotban, él az örök dicsőségben s neki megjelent. De nem mint *hús és vér*, hanem mint *szellemi test*, mert csak ez lehet örököse a mennyeknek.

Ily alapon haladt Pál tovább. Megragadta azt, ami nemcsak önmagának, hanem korának is szelleme volt s ez alapon építette speculációit, mert ami már ezután következett, az csak spekuláció volt, amelynél sokkal fontosabb Pálnak jelleme. Mindenkit jellemével befolyásol, hogy az ő gondolatait, szemlélődéseit, hitét és akaratát elfogadja. Szive nagyobb volt, mint hite, telve volt veleszületett büszkeséggel és minden hiúság nélküli; érzékeny volt a vitatkozásra, de sóvárgott a rokonszenv megnyerésére. E jellemvonások s hozzá még említett vérmérséklete és erős meggyőződése határozott befolyást biztosítottak részére mindenütt. Olyat, hogy azokkal képes volt lefegyverezni, sőt megnyerni ellenfeleit. Ez a sokoldalú, sóvárgó értelem és lélek átalakította a Galileai idylt, a jeruzsálemi tragédiát, a szűkkörű messiási reményt, a helyi hagyományt az emberiség soha el nem vesző közkincsévé.

Pál nézetét nem a hagyományokból, hanem leveleiből ismerjük meg. Ő maga magát legjobban magyarázza. Tanításai között két pont emelkedik ki. Egyfelől szemlélődései, másfelől az a nézete, hogy a kereszténység, mint erkölcsi erő, felette nagyra van hivatva e világon. Krisztusról adott tanításai magukban véve meglepők s mutatják azt,

hogy a zsidó-messiási tan mikép ment át korának éppen abba a szemlélődési körébe, mely azt jellemezte s melyet Krisztust illetőleg a kereszténység mind e napig megtartott. De a Pál kristológiája is fejlődésen ment keresztül, amint azt levelei igazolják. Ő soha se látta az Urat testben, ő csak megjelenéséből ismerte, de képzelőtehetsége kiszínezte e megjelenést s attól soha sem tudott szabadulni, úgy hogy mind dicsőbb és dicsőbb alakban látta a Mestert. Aztán hitében, szokásaiban, nevelésében erős zsidó lévén, mikor a Krisztusról szóló tanításait hirdette, sohase feledte el, hogy azoknak összeköttetésbe kell hozatniok a zsidó nép történetével, reménykedésével, úgy, hogy az ő eszményi Krisztus alakjának föltétlenül a zárkozott zsidó talajból kell származnia. Ily eszméi bizonyára Tarsusban kezdődnek, hol érintkezik a néppel s megismeri honfitársai vágyódásait, majd Antiochiában és útazásaiban fejlődnek. Első eszméi szerint, melyeket a Tessalonikabeliekhez irt levélben ad elő legjobban, föltétlenül hisz a föltámadott és megdicsőült Messiásban, aki kiáltással, trombitaszóval fog leszállani az égből, amikor is feltámadnak a Krisztusban elhaltak s az élőkkel egyetemben elragadtatnak, hogy a felhőkben találkozzanak az Úrral és örökre vele maradjanak. Az Úr akkor bosszút áll egyuttal azokon, akik nem ismerik az igazságos Istent.

A sóvárgó vágyakozást nemsokára a messiási eszmének egy más alakja váltotta fel. Ezt leghivebben a Római, Korinthusi és Galatai levelek mutatják be. A sok gond, az állandó veszély, a mindennapi kötelességek és vitatkozások, a sok kért tanács és tanítás újabb alakba öntötték a messiás alakját; most a messiás *szellemi úr és főnök lett*, „feje minden embernek“, a sok taggal bíró testnek a *lelke*, a régi szövetségnek mystikus kősziklája, a tanítás és tekintély feje, aki által *mindenek megmosatnak, megigazittatnak és megszenteltetnek*, „aki által mindenek és mi is vagyunk.“ Ezt a Jézus Krisztust, a mi urunkat, már Pál is látta, látta oly látomásokban és megjelenésekben, melyek nem a testi szemek látásai és nem a test ismeretei. Ez a messiás már *szabadító*, aki megszabadított minket a *törvény* átkától, és most már ő — Izrael fia — nem szolga többé, hanem Istennek fia; mint Istennek fia, neki örököse is Jézus Krisztus által. Ez a messiás még mindig a feltámadott Krisztus, ki az Istennek jobbán ül, mint a prófétai jóslás mondá, de egyuttal valamely *égi erő* is, mely megjelenik bennünk, mint a vigasztalásnak, örömnnek, győzelemnek, erőnek és békességnek lelke.

Pál apostolnak azokban a későbbi leveleiben, (Efezus-, Filippi- és Kolossébeliekhez írottak) melyeket valószínűleg fogságából irt, mint „az Úrnak foglya“, már egészen kidomborodik Pál Krisztusának teljes eszményi alakja. E levelekben szabad folyást enged ama képzelőtehetsé-

gének, melyet egyfelől a zsidó iskola, másfelől ama szemlélődő alexandriai filozofia nyujtanak neki, mellyel valahol megismerkedett. Most a zsidó messiás alakja eltűnik csaknem minden reményével, s alig tart meg valamit az emberi személyiségből. Krisztus annak az Isteni erőnek lesz alakjává, mellyel legtöbbet foglalkozott ez időben a vallásos szemlélődés s melyet ugyancsak a szemlélődés *megszemélyesíteni* akart bizonyos oly alakban, amely valamivel kisebb, mint maga a *végtelen*, de még sem éppen olyan határozott alak, mint egy földi személyiség. Bár nem mondja Pál, hogy ez alak az *ige* (a logos), de az alakja már magán viseli a keleti gondolkozás *emanatio* fogalmát, mert ez alak magára veszi a szolga alakját; ez a láthatatlannak képe, az egész teremtésnek első szülöttje, aki által mindenek lettek mennyen és földön.

Ezeken a változásokon ment keresztül Pál apostol Krisztus alakja, míg átment egészen a szemlélődő bölcselem körébe. E bölcselem eggyé lett a teológiával s a második század végétől letette alapját annak a christológiának, mely a keresztény teológiának nemcsak a központja volt minden időben, hanem elvezetett oda, hogy amint említettem, a Krisztus fogalom *neve lett magának a végtelennek*.

Pál apostol tanításai között jellemző még az a nézet, hogy szerinte a kereszténység nagy erkölcsi erővel rendelkezik a világon. Ez a kérdés az apostolt a *bűn és megigazulás* fogalmainak magyarázatához vezette. Pál zsidó volt, mint ilyen nem tudta egyelőre figyelmen kívül hagyni az Isten *szigorú igazságosságáról* szóló rideg tant. De a bűnről szóló nézetét is összhangba igyekezett hozni korának e tekintetben reális filozófiájával. Ezért a *bűnt tárgyi valóságnak* tekintette. Lehet, Róma erkölcsét ismerte legjobban, mert tényleg, egy teljesen megromlott világról beszél; *a rosszat, a bűnt* magát nézi, melynek forrása az emberi szenvedély és gyengeség; a bűn törvénye az, hogy az embert szolgájává teszi; eredménye: nyomoruság, kétségbeesés és halál; az erkölcsi rosszat, a bűnt zsidó hagyományok alapján, Ádámtól örököltnek tartja. Az erkölcsi rossznak oly éles és mély érzetét talán senki sem tárja előnkbe, mint Pál; viszont az erkölcsi tanításoknak, — mint Allen mondja — oly nemes és gyöngéd, oly magasztos és kiválóan kedves gyűjteményét sehol se találjuk, mint Pál leveleiben. Pál erkölcsi tanítása különbözik az evangéliumokétól abban, hogy az ő tanítása nem annyira eszményi, mint inkább gyakorlati. Ugyanis a szentiratokban kétféle erkölcsi irány nyilatkozik meg. Egyik a tisztán egyéni, eszményi, szellemi az evangéliumokban; másik a társadalmi, mely egy összetett társasággal szemben fennálló kötelességeinket, viszonyainkat szabályozza az apostoli levelekben.

Pál bűnről való tanításának az adott súlyos erkölcsi erőt, hogy ő

meg volt győződve saját magának bűnös voltáról. Bűnösnek érezte magát, egyfelől azért, mert szakított, amelyben nevelkedett, a törvénnyel, másfelől, mert nemcsak üldözni ment a Galileai zsidó eretnekeket, hanem még abba is beleegyezett, hogy Istvánt szeme láttára megkövezzék. De erkölcsi erőt adott tanításának az is, hogy bűnössége érzeténél fogva, nyíltan hirdette, hogy a *szabadításra* nemcsak másoknak, hanem neki magának is szüksége van. S keresve-kereste a *kiengesztelődést*, a kibékülést. Felkiáltott: óh nyomorult, kicsoda szabadít meg engem a testi haláltól? és végül is ama meggyőződésre jött, hogy minden valódi és lehető kiengesztelődés csak *hitből* származhatik s ekkor nyugodtan, édesen mondja: a *lélek* a mi lelkünkkel teszen bizonyosságot, hogy mi az Istennek gyermekei vagyunk és ha gyermekek — akkor örökösök — örökösei Istennek, közös örökösök a Krisztussal, hogyha vele szenvedünk, vele együtt meg is dicsőítettünk.

Pál ereje abban állt hát, hogy ő hirdette saját bűnös voltát; szenvedett, küzdött a bűn miatt, mint mások; de egyszer csak eljött az idő, mikor eldobhatott magától minden köteléket, zsidót és pogányt, szomorúságot, minden haragot az elveszített politikai szabadságért, eldobhatott minden előítéletet és erőt, bátorságot, reményt nyert; szenvedései után a felhőkből világosság támadt, mely a bűnbocsánat megnyerésének érzetében dicső reménységgel töltötte el keblét.

Ezek tehát a főjellemvonások, melyek fellelhetők és kiemelkedő pontok Pál apostol tanításaiban. Egyik a Krisztus, mely eszményi alakká változott, másik a bűn és megigazulás, mely csak hit által nyerhető el. Végtelen nagy szerepe volt és van ezeknek ma is a kereszténység életében.

Pált halála után kisebbítették, a törvénnyel történt szakítása után antinomistának nevezték. De ő kisebbítésre nem érdemes. Tény, hogy a kereszténység vele másodszor született meg, de ekkor már *universalis* alappal. Pálnak is az irányt nem annyira ő maga, mint korának népe, népének gondolkozása, vágya szabta meg. Ő is felhasználta korának minden gondolkozás irányát, sőt tekintettel volt környezetére is; zsidó volt a zsidóknak, görög a görögnek, szolga a szolgának és szabad a Krisztussal. Örök tanítás az nekünk mindnyájunknak.

Pál után 80 évig kimagaslóbb esemény, mely feltétlenül befolyásolta volna a kereszténység fontosabb irányu fejlődését, nem igen volt. Az üldözések mellett egyes kisebbrendű és inkább helyi vitatkozások lépnek előtérbe. 100 év után eltűnik a messiási reménykedés és kezdődik a kereszténység befolyásával egy újabb civilizáció. Nagyobb események akkor következnek, mikor a második század közepén az evangéliumok mind megjelennek. A következő változásokhoz már az szük-

séges, hogy megismerkedjünk a második században egyfelől a keresztények gondolkozásával, másfelől a pogány világ eszmeáramlatával.

Mindezeket ez alkalommal szerettem volna előadni és elmenni a jelesebb jellemvonások ismertetésével egészen az ötödik századig, de magam is, csak mikor hozzákezdttem e munkámhoz, vettem észre, hogy egy alkalomra igen sokat ígértem.

Az előadottak történelmi szempontból a hegyi beszédre és Jézusra vonatkoznak; tovább pedig arra, hogy mikép lesz a történelmi Jézusból Messiás, Krisztus s mikép alakul át a Krisztus fogalom, míg ez egy eszményi alakot tárt előnkbe, mely aztán elég korán azonosíttatik a történelmi Jézus eszméjével. Megmutatni igyekeztem azt is, hogy minden nemesebb törekvés és küzdésnek jó formán a kor szelleme adja meg irányát s vajmi ritkán érjük el épen azt a célt, amit keresünk, inkább az áll, hogy az isteni bölcsesség vezeti minden útunkat. Megmutatni igyekeztem azt is, hogy ha mindazokat tekintetbe vesszük, melyek között a ker. vallás fejlődött, be kell látnunk, hogy az az első század viszonyai között nem fejlődhetett más irányban, mint a minőben fejlődött.

Ezek után kérem, elégedjenek meg azokkal, amelyeket most adhattam; talán ez is igen hosszadalmas volt. Hogy azonban vállalt feladatomban egészen eleget tehessek, arra majd újabb alkalmat kérni fogok.

Csifó Salamon,
teológiai tanár.

A németországi vallásos élet jelen állása és legfontosabb irányzatai.

Írta: HEINRICH WEINEL, jénai egyetemi tanár.

Ezelőtt 15 évvel a Hibbert Journalban leírtam volt a németországi vallásos állapotokat. Akkor öt fő irányzatot különböztettem meg.¹⁾

Első a hagyományos egyházas kegyesség, amely erős piétista izzel a társadalmi kérdésekkel való foglalkozásból merítette életerős voltát.

¹⁾ Weinel Dr. Carpenter kérésére írta volt ezen tanulmányt, melynek címe: A vallásos élet és gondolat Németországban ma napság. Megjelent a Hibbert Journal 1909. júliusi számában. A jelen cikk a Hibbert Journal 1924. januári számában jelent meg. Mindkét cikket Carpenter fordította át angolra. Jelen rövidített fordítás a Carpenter angol fordításából való B. P.